

UDK: 314 (497.5=214.58) "1918/1924"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. 5. 2003.
Prihvaćeno: 14. 5. 2004.

Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine

DANIEL PATAFTA

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka, Republika Hrvatska

Raspad Austro-Ugarske Monarhije u listopadu 1918. godine označio je kraj Prvog svjetskog rata u Srednjoj Europi. Nade riječkih Hrvata da će se nakon pedeset godina mađarske uprave sjediniti s Hrvatskom propale su pod naletom nacionalizma i šovinizma jednog dijela riječkih Talijana koji su budućnost Rijeke vidjeli u aneksiji Italiji. Oni su uz pomoć talijanske vojske preuzeli vlast u gradu, te su uz prešutno odobravanje talijanske vlade, i uz svesrdnu pomoć talijanskih nacionalista i iredentista, a kasnije i fašista, proveli nasilnu talijanizaciju grada i „očistili” grad od svih njima nepoćudnih etničkih zajednica i političkih grupacija. Tako da je uoči aneksije Italiji, 1924. godine Rijeka bila potpuno talijanizirani grad, a Rimski ugovori samo su ozakonili postojeće stanje. Sve promjene koje je Rijeka doživjela na političkom i gospodarskom planu od listopada 1918. do siječnja 1924. godine duboko su se odrazile promjenama u nacionalnoj strukturi njezina stanovništva.

Ključne riječi: Rijeka, demografske promjene, talijanizacija

Promjene u nacionalnoj strukturi riječkog stanovništva u razdoblju mađarske uprave (1868.-1918.)

Prve veće promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva Rijeka je doživjela u razdoblju mađarske uprave (1868.-1918.). Te promjene dovele su do stvaranja sukobljenih nacionalno-političkih grupacija u Rijeci, čije će netrpeljivosti i sukobi kulminirati neposredno nakon Prvog svjetskog rata.

Poseban državno-pravni status što ga je Rijeka, kao „corpus separatum” uživala pod mađarskom upravom proizlazio je iz Hrvatsko-ugarske nagodbe, sklopljene 1868. godine, kojom je Rijeka na prijevaru oduzeta Hrvatskoj. Od 1868. do 1918. godine Rijeka je bila posebno državno-pravno područje s određenom samoupravom pod nadzorom ugarske vlade, ali ne i pod njezinim potpunim suverenitetom.¹

¹Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država-Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb 1953., 31.

Austro-ugarska nagodba iz 1867. godine osigurala je mađarskom vladajućem sloju dominantan utjecaj u onome što se nazivalo ugarski dio Monarhije, a Nagodba osigurala je mađarskoj privredi riječku luku, kao glavnu izvoznju luku za ugarske agrarne i industrijske proizvode.² Luka i željeznička pruga, izgrađene mađarskim kapitalom povezanim sa stranim kapitalom, postat će temeljni nosioci brzog industrijskog i gospodarskog napretka grada. Početkom 20. stoljeća Rijeka će imati sva obilježja razvijenog industrijskog središta.³

Osim što je promijenio vanjski izgled grada, gospodarski napredak i industrijalizacija izravno su utjecali i na porast stanovništva grada Rijeke. U razdoblju mađarske uprave Rijeka bilježi stalnu tendenciju rasta stanovništva, koji nije posljedica prirodnog priraštaja već je posljedica procesa naseljavanja novoga stanovništva iz susjednih i udaljenih krajeva.⁴ Doseljavanje stanovnika uvelike je promijenilo etničku sliku grada pa početkom 20. stoljeća više od 40% stanovnika grada bili su stranog porijekla.⁵

Tablica 1.

Porast stanovništva grada Rijeke i podopćina pod mađarskom upravom (1868.-1918.)

	Rijeka	Plase	Drenova	Kozala	Ukupno
1869. ⁶	13.314	2.095	845	1.630	17.884
1880. ⁷	16.169	2.678	838	2.247	21.932
1890. ⁸	19.449	5.851	984	3.846	30.130
1900. ⁹	28.788	4.618	1.062	3.630	38.098
1910. ¹⁰	34.199	8.026	1.158	6.225	49.608

Iz ovih brojki može se vidjeti da je porast stanovništva Rijeke pratio njezin gospodarski razvoj. U vrijeme kada riječko gospodarstvo i industrija doživljavaju svoj najveći porast, na prijelazu stoljeća, najveći je i priljev stanovništva u Rijeku.

² Igor KARAMAN, "Privredni razvitak grada pod nagodbenim sustavom (1868.-1918.)", *Jadranske studije*, Rijeka 1992., 90.

³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991., 198.-199.

⁴ Isto.

⁵ William KLINGER, "La nascita dei movimenti nazionali a Fiume", *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Atti del Convegno)*, (gl. urednik Melita Sciuca), Fiume 2001., 189.

⁶ Podatke za 1869. godinu preuzeo sam iz: Nikola STRAŽIČIĆ, "Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednja tri stoljeća", *Rijeka*, sv. 1., Rijeka 1994., 113.

⁷ Isto.

⁸ Podatke za 1890. godinu preuzeo sam iz: G. L. PAUSI, *Cenni somari sul censimento della popolazione di Fiume e suo distretto col 31. dicembre 1900.*, Fiume 1907., 11.

⁹ Isto.

¹⁰ Podatke za 1910. godinu preuzeo sam iz: *Guida di Fiume*, Fiume 1915., 1.-2.; "Il risultato del censimento della popolazione di Fiuma", *La Bilancia* (Rijeka), br. 261., 17. XI. 1910., 2.

Oslanjajući se na na tanak sloj riječkog talijaniziranog patricijata, mađarska vlada je preko svojih predstavnika u Rijeci provodila sustavnu talijanizaciju grada, potiskujući iz društveno-političkog života grada Hrvate i hrvatski jezik, koji su bili glavna prepreka za mađarizaciju grada. Zajedništvo Mađara i Talijana trajalo je do početka 20. stoljeća, kada su Mađari ojačali svoje pozicije u gradu i započeli provoditi mađarizaciju grada.¹¹ Kako bi sačuvali svoja prava i gradsku autonomiju od sve agresivnije politike mađarizacije riječki autonomasi (uglavnom su iz redova riječkih Talijana) sve češće dolaze u sukob s mađarskom upravom u Rijeci.

Tablica 2.

Nacionalni sastav stanovništva Rijeke prema zadnjem austro-ugarskom popisu iz 1910. godine¹²

Talijani	23.283 (46,94%)
Hrvati-Iliri	15.731 (31,71%)
Slovenci	3.937 (7,94%)
Mađari	3.619 (7,29%)
Nijemci	2.476 (4,99%)
Englezi	202 (0,41%)
Čeho-Moravljani	185 (0,37%)
Srbi	70 (0,14%)
Francuzi	40 (0,08%)
Poljaci	36 (0,07%)
Rumunji	29 (0,06%)

Podaci o nacionalnoj pripadnosti stanovnika 1910. godine Rijeke rađeni su na temelju materinskog jezika, jer austro-ugarski popisi nisu imali rubriku o narodnoj pripadnosti stanovništva. Takvi popisi bili su pogodni za različite manipulacije o broju stanovništva pojedinog kraja u političko-nacionalne svrhe. Stoga se i rezultati ovoga popisa trebaju uzeti s rezervom, ali on svedeno pokazuje dvije važne činjenice, a to su da u Rijeci 1910. godine Talijani nemaju apsolutnu nego relativnu većinu, i da je Rijeka prema tome popisu pokazivala multietnički sastav svoga stanovništva te kao takva nije mogla imati samo talijanski karakter, kako će to tvrditi talijanski aneksionisti nakon raspada Monarhije 1918. godine.

Do kraja Prvog svjetskog rata Hrvati će uglavnom biti austrofilski raspoloženi, osim jednog manjeg dijela koji je pod utjecajem *Novoga lista*, a kasnije i *Primorskih novina*, pristajao uz jugoslavenstvo. Talijani su uglavnom

¹¹ Milivoj ČOP, *Riječko školstvo (1848.-1918.)*, Rijeka 1988., 108.

¹² Podatke za 1910. godinu preuzeo sam iz: *Guida di Fiume*, Fiume 1915., 1.-2.

pristajali uz autonomašku opciju Riccarda Zanelle i manjim dijelom uz aneksionističku opciju.¹³

Promjene u sastavu stanovništva Rijeke nakon Prvog svjetskog rata

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije u listopadu 1918. godine došlo je do nestanka mađarske uprave nad Rijekom. U Zagrebu je 29. listopada hrvatski sabor raskinuo sve državno-pravne veze Hrvatske s Austrijom i Ugarskom. Time je nestao utjecaj Hrvatsko-ugarske nagodbe kao pravne osnove za status Rijeke kao "corpusa separatuma", koja se našla u sastavu novoosnovane, ali ne i međunarodno priznate Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Mađarska vlast u Rijeci prestala je funkcionirati već 23. listopada 1918., kada su se u Rijeci pobunili vojnici 79. pješačke pukovnije tzv. "Jelačićevci". Oni su poneseni općehrvatskim veseljem donijeli sa Sušaka hrvatsku zastavu i objesili je na svojoj vojarni. Tom prilikom došlo je do sukoba s riječkom mađarskom policijom. Nakon što su svladali mađarsku policiju Jelačićevci su provalili u gradski zatvor, dok je masa riječkih civila provalila u riječki Tribunal i devastirala ga.¹⁴ Mađarske i austrijske novine su ovaj događaj nazvale *".../ sukobom između zelenog kadera 79. pukovnije Jelačić i honveda"*.¹⁵ Narodno vijeće SHS-a u Zagrebu zaključilo je, u povodu ovog događaja, sljedeće: *".../ da će se Narodno vijeće obratiti banu, da zaštiti te ljude koji su radili iz patriotskih motiva"*.¹⁶ Nakon ovoga događaja mađarski guverner u Rijeci nije više imao oružanih snaga kojima bi uveo red u grad, njegova vlast bila je još samo formalna.

U vrijeme prevrata u Rijeci zahtijevao je riječki delegat Andrea Ossoinack od ugarskog sabora da donese novi izborni zakon za Rijeku prema kojemu bi riječki Hrvati *"bili lišeni aktivnog i pasivnog izbornog prava."* Na vijest da su se Rumunji i Slovaci pozvali na načelo samoopredjeljenja naroda, Ossoinack je *"s ponosom istaknuo talijanski karakter grad Reke, koja je bila i mora ostati talijanska; on se pozvao na princip samoopredjeljenja i protestirao protiv zahteva Jugoslavena, da se grad, kojega on zastupa pripoji Jugoslaviji"*.¹⁷ Na ove Ossoinackove izjave reagiralo je Narodno vijeće Rijeka-Sušak, osnovano u listopadu 1918., koje je u svojoj izjavi istaknulo: *"Težnje Jugoslavena prirodni su dakle zahtjev u potpunom suglasju s načelima prema kojima će se urediti obnovljena Europa (misli se na proklamirano načelo samoopredjeljenja naroda, op. a.). Prisajedinjena narodu komu po prirodnom zakonu pripada, Rijeka nema što da se boji ni za svoju kulturu, ni za svoj promet."*¹⁸

¹³ Mira KOLAR, "Dokumenti o vlasti Narodnog vijeća Države SHS nad Rijekom-listopad/studen 1918", *Vjesnik Državnog arhiva Rijeka*, sv. XLI.-XLII., Rijeka 2002., 5.

¹⁴ "Prekjučerašnji događaji na Reci", *Primorske novine* (Sušak), br. 245. 25. X. 1918., 1.-2.

¹⁵ "Posle događaja na Reci", *Primorske novine* (Sušak), br. 246., 26. X. 1918., 1.-2.

¹⁶ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond: Narodno vijeće SHS, kut. 2./33./26. X. 1918.

¹⁷ "I g. Ossoinack pronašao je shodno da govori", *Primorske novine* (Sušak), br. 242., 22. X. 1918., 2.

¹⁸ "Izjava", *Primorske novine* (Sušak), br. 243., 23. X. 1918., 1.-2.

U ovako zategnutoj nacionalno-političkoj atmosferi Rijeke je dočekala raspad Monarnije. Posljednji mađarski guverner Rijeke barun Zoltan Jekelfalussy predao je gubernijske zgrade predstavnicima Narodnog vijeća Rijeke-Sušak.¹⁹ U ime Narodnog vijeća iz Zagreba preuzeo je povjerenik za Rijeku Konstantin Rojčević vlast u gradu, koji je odmah nakon preuzimanja vlasti uputio građanstvu Rijeke proglas, na talijanskom i hrvatskom jeziku u kojem jamči *“/.../ svim građanima bez razlike narodnosti nepovredivost i poštovanje osobne slobode i imetka”*.²⁰

Gledajući na vlast hrvatskog Narodnog vijeća kao na uzurpatorsku i okupacijsku vlast, okupili su se 30. listopada 1918. riječki Talijani, različitih političkih orijentacija, na *“sporazumnu intervenciju”*²¹ i organizirali se u *“Consiglio Nazionale deli Italiani di Fiume”* (*“Narodno vijeće Talijana Rijeke”*) te proglasili aneksiju Rijeke Italiji. Svoj program, svoje ciljeve i pogled na stanje u Rijeci Consiglio Nazionale iznio je u svome proglasu Talijanima Rijeke:

*“Talijansko narodno vijeće za Rijeku, sastavši se danas na plenarnoj sjednici, proglašava, da je po snazi onoga prava, po kojem su narodi ostvarili nacionalnu slobodu i nezavisnost (misli se na pravo naroda na samoopredjeljenje op. a.), grad Rijeku, koji je donedavno bio odvojeni konstituirajući dio talijanske nacionalne zajednice, i traži za sebe pravo na samoodređenje njezinog stanovništva. Temeljeći se na tome pravu, Talijansko narodno vijeće, proglašava sjedinjenje Rijeke s domovinom Italijom. Talijansko narodno vijeće smatra privremenim stanje nasljeđeno od 29. listopada 1918. godine, stoga smo odlučili staviti se pod zaštitu Amerike, majke slobode (predsjednik SAD-a Woodrow Wilson bio je zagovornik prava naroda Austro-Ugarske na samoopredjeljenje op. a.) i očekujemo odobrenje mirovnog kongresa.”*²²

Pozivanjem na pravo samoopredjeljenja naroda i proglašenjem aneksije Rijeke Italiji, riječki Talijani dali su povoda talijanskoj vladi, koja nije mogla ignorirati nacionalni pokret riječkih Talijana, da Rijeku, koja je prema tajnom Londonskom ugovoru iz 1915. trebala pripasti Hrvatskoj, zatraži za Italiju. Savezničke vojske ulaze u Rijeku 2. i 3. studenog, a 4. studenog dolazi i talijanska vojska pod zapovjedništvom generala Di San Marzana, a prati je predstavnik Consiglia Nazionale Attilio Prodam. Na pozdrav dr. Rikarda Lenca, kojega je Narodno vijeće iz Zagreba imenovalo velikim županom riječkim, general Di San

¹⁹ “Predaja guvernerove palače i ureda”, *Primorske novine* (Sušak), br. 249. 30. X. 1918., 2.

²⁰ “Proglas poverenika narodnog veća”, *Primorske novine* (Sušak), br. 250., 31. X. 1918., 1.

²¹ Attilio DEPOLI, XXX. Ottobre 1918., *Fiume-rivista di studi fiumani*, Roma 1958., 114.; Proglas riječkoga gradonačelnika dr. Antonija Via mladeg riječkim Talijanima 29. listopada 1918.

²² “Il Consiglio Nazionale italiano di Fiume, radunnatosi quest’oggi in seduta plenaria, dichiara che in forza di quel diritto, per cui i popoli sono sorti a indipendenza nazionale e liberta, la citta di Fiume, la quale finora era un corpo separato costituente un comune nazionale italiana, pretende anohe per se il diritto di autodecisione della gente. Basaniosi su tale diritto il Consiglio nazionale italiano proclama Fiume unita alla sua Madrepatria, l’Italia. Il Consiglio nazionale italiano considera come provvisorio lo stato di cose subentrato addi 29. ottobre 1918. mette il suo decisio sotto la protezione dell’America, madre di liberta e ne attende la sanzione dai congresso della pace.”; Državni arhiv Rijeke (dalje: DAR), fond: Privremene vlade u Rijeci 1918.-1924.”; kut. 9.

Marzano je odgovorio da je „... došao štiti interese talijanskog pučanstva i Italije, jer da je ovdje pozvan uslijed nemira koji su se ovdje zbili“.²³ Talijanska vojska došla je u Rijeku na poziv Consiglia Nazionale, koje je poslalo svoje delegate predstavnicima talijanske vojske u Trstu i admiralu Thaon de Ravelu u Veneciju tražeći od njih da pomognu riječkim Talijanima koje ugrožavaju „barbarski Hrvati“.²⁴

Dolaskom talijanske vojske zaoštrila se situacija u gradu, ohrabreni riječki Talijani sve su više iskazivali svoje aneksionističke i protuhrvatske osjećaje. Prvi korak k aneksiji učinjen je 17. studenog 1918. godine kada je Rijeku okupirala talijanska vojska, nekoliko sati nakon što je grad napustio odred srpske vojske koji je u Rijeku stigao 15. studenog kako bi zaštitio riječke Hrvate. Vlast u gradu preuzeo je Consiglio Nazionale, u čijem programu piše da mu je zadatak: „*Da bi osigurao samostalan rad gradske administracije do konačnog pripojenja Italiji.*“²⁵ Stvarnu vlast u gradu nije imao Consiglio Nazionale, koji se sastojao od 245 članova, već njegov „Comitato direttivo“ („Upravni odbor“), koji je imao 21 člana.²⁶ U njemu su se nalazili najugledniji i najbogatiji riječki Talijani, pristalice aneksije, oni su bili tanak sloj riječke oligarhije koja je svu vlast u gradu koncentrirala u svojim rukama. Na čelu Comitato direttivo nalazi se dr. Antonio Grossich, primarijus riječke bolnice i vodeća ličnost riječkih aneksionista.

Sljedeći korak k aneksiji bio je promijeniti karakter grada u potpuno talijanski, i tako dokazati da Italija ima prirodno pravo na Rijeku, kao talijanski grad u kojem žive Talijani, u kojem se govori talijanski i koji se potpuno nalazi u sferi talijanskog utjecaja. Kako su Hrvati nakon Talijana bili najveća nacionalna skupina u gradu, i politički najopasnija za aneksiju Rijeke Italiji, trebalo ih je potpuno ukloniti iz javnoga života grada, zastrašiti ih, a kao krajnje mogućnosti talijanizirati ih ili protjerati iz grada.

Pritisci na riječko netalijansko stanovništvo započeli su odmah nakon preuzimanja vlasti u gradu od strane Consiglia Nazionale. Narodno vijeće Rijeka-Sušak više je puta pisalo Narodnom vijeću u Zagrebu o zlostavljanju i šikaniranju „jugoslavenskog“ stanovništva u Rijeci od strane talijanskih vojnika i civila pa u jednom dopisu piše slijedeće:

*“/.../ Iz prvih događaja od okupacije ovamo, što se danomice zbivaju na Rijeci, gdje je ugrožena lična sloboda Jugoslavena, proizlazi, da reda i mira, koji bi oni imali ovdje da štite, oni nisu vrijedni držati. Naprotiv njihovim dolaskom započeli su nemiri na Rijeci (misli se na talijansku vojsku op. a.). Consiglio Nazionale Italiano neprestano haranguje protiv nas na Rijeci i protiv Jugoslavije uopće, pa ako još nije došlo do velikog krvoprolića ima da se zahvali neumornom neprestanom mirenju naših ljudi. Zulumi se talijanaša i talijanske vojske jedva već snaša...”*²⁷ U jednom drugom dopisu Narodno vijeće Rijeka-Sušak tuži se na šikanacije koji-

²³ „Doček talijanske flote“, *Primorske novine* (Sušak), br. 253., 5. XI. 1918., 2.

²⁴ Ivo SUČIĆ, „Rijeka 1918.-1945.“, *Zbornik-Rijeka*, (gl. urednik Jakša Ravlić), Zagreb 1953., 285.

²⁵ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918.-1924., kut. 1.

²⁶ Isto.

²⁷ HDA, fond: Narodno vijeće SHS, kut. 2./771./12. XII. 1918.

ma su izloženi riječki „Jugoslaveni” i pritom kaže: „/.../ *Događaji zadnjih dana dokazuju, da su Jugoslaveni na Rijeci tako insultirani, da im je često i život u opasnosti /.../*”²⁸

U napadima na riječke Hrvate aktivno su sudjelovale i talijanske novine, dok im hrvatske novine nisu bile u stanju odgovoriti, jer su im to branile talijanske okupacijske snage. Grupa hrvatskih pomorskih časnika iz Rijeke, koji su odbili ploviti pod talijanskom zastavom, u svome dopisu Narodnom vijeću u Zagrebu kao glavni razlog odbijanja plovidbe pod talijanskom zastavom navodi “/.../ *da se Hrvati u ovdašnjim i u talijanskim listovima iz kraljevine kao, barbari, ubojice djece etc. označuju i da se tako time teško uvrijedjenima čute, da talijanska cenzura ovakove tatarske vijesti trpi, dok se sa strane hrvatskih novina nikakav odgovor ne dozvoljava*”.²⁹ Kako bi dokazali talijansko pravo na Rijeku i njezin talijanski karakter, talijanski dnevni listovi svojim su pisanjem negirali bilo kakav trag hrvatstva u Rijeci, tako *La vedetta d'Italia*, glasilo riječkih aneksionista, prvih dana svoga izlaženja piše sljedeće:

“/.../ *Naposlijetku Rijeka je ostvarila u praksi svoje prirodno pravo prema Italiji, jer je ona prema govornom jeziku, prema tradiciji, prema povijesti, jedan talijanski grad; talijanski se ne govori samo u obiteljima koje se iz političkih osjećaja deklariraju hrvatskima*.”³⁰

Otpuštanje radnika netalijana s posla postao je jedan od uobičajenih postupaka Consiglia Nazionale, otpušteni radnici (uglavnom Hrvati i Slovenci) bili su prisiljeni potražiti posao u Kraljevstvu SHS, što je rezultiralo iseljavanjem Hrvata i drugih netalijana iz Rijeke. Na njihova mjesta najčešće su dolazili riječki Talijani, zagovaratelji aneksije i Talijani iz Italije. Proces naseljavanja Talijana iz Italije, *regnicola*,³¹ u Rijeku započet će za vladavine Consiglia Nazionale i trajati će sve do aneksije Rijeke Italiji 1924. godine, da bi se kasnije, pod fašističkom vladavinom, još intenzivnije nastavio. Ovaj proces imat će velikoga utjecaja na promjene u etničkoj strukturi stanovništva Rijeke tijekom cijelog ovog razdoblja. Sredinom 1919. godine Consiglio Nazionale otpustio je iz službe 270 željezničara netalijana i zamijenio ih osobljem pridošlim iz Italije, prije njih iz službe su uklonjeni svi “Jugoslaveni” zaposleni u pošti, lučki radnici, zaposlenici lučke uprave i carine, te svih financijskih institucija (porezna uprava, banke i sl.).³² Radnicima riječke željeznice uručeni su otkazi s obrazloženjem “/.../ *da se stavljaju na raspolaganje državi SHS*...”³³

²⁸ HDA, fond: Narodno vijeće SHS, kut. 2./791./12. XII. 1918.

²⁹ HDA, fond: Narodno vijeće SHS, kut. 2./681./8. XII. 1918.

³⁰ “... *Fiume metteva infine, unendosi all'Italia in pratica un diritto naturale perche essa e per lingua, per usi, per tradizioni, per storia, una citta italiana; altro che italiano no si parla neppure nelle famiglie che si dichiarano croate per sentimento politico*.”, “Il messaggio del Consiglio Nazionale”, *La vedetta d'Italia* (Rijeka), br. 10., 6. IV. 1919., 1.

³¹ Pod pojmom “regnicoli” podrazumjevaju se Talijani doseljeni iz Kraljevine Italije u krajeve koje je Italija dobila 1920. Rapallskim ugovorom i u Rijeku. Pojam se upotrebljava kako bi se napravila razlika između Talijana rođenih u tim krajevima, koji su tu autohtono stanovništvo i onih doseljenih iz Italije.

³² “Talijani otpuštaju naše ljude”, *Obzor* (Zagreb), br. 128. 4. VI. 1919., 2.

³³ “Pokrajinske vijesti”, *Obzor* (Zagreb), br. 126., 2. VI. 1919., 2.

Početak mjeseca travnja 1919. godine Consiglio Nazionale naredio je da se u gradu promijeni više od pedeset naziva ulica, koje su sada dobile imena prema poznatim i zaslužnim Talijanima.³⁴ Za premazivanje i kidanje netalijanskih natpisa na trgovinama i javnim zgradama, te pisanje parola po zidovima kao što su „Italia o morte”, „Viva Fiume italiana”, „Morte ai Croati” i sl., bili su zaduženi riječki „giovannotti”, članovi prijeratnih aneksionističkih organizacija, koji će masovno pristupiti tzv. „Riječkoj dobrovoljačkoj legiji”. „Riječku dobrovoljačku legiju” osnovao je 12. lipnja 1919. godine talijanizirani riječki Hrvat Giovanni Host-Venturi, poznat kao kapetan Nino, po uzoru na fašističke batinaške odrede u Italiji.³⁵ „Riječka dobrovoljačka legija” postat će glavni organ riječkih aneksionističkih vlada kojim će se vršiti pritisak i progoniti riječke Hrvate i druge netalijane i političke neistomišljenike (autonomaše, socijaliste i sl.). Kasnije će mnogi pripadnici „Riječke dobrovoljačke legije”, zajedno s njezinim zapovjednikom Host-Venturijem među prvima pristupiti fašističkoj stranci.

S ciljem daljnje talijanizacije grada Consiglio Nazionale je 4. travnja 1919. donio „Zakon o ovlasti uspostavljanja i ispravljanja imena obitelji podrijetlom talijanskih i o promjeni i modifikaciji stranih obiteljskih imena”³⁶

U razdoblju vladavine Consiglia Nazionale (studeni 1918. - rujan 1919.) u Rijeci su započela dva procesa koja će bitno promijeniti etničku strukturu stanovništva Rijeke. To su procesi iseljavanja autohtonog riječkog stanovništva, u ovome razdoblju ponajprije Hrvata i Slovenaca, i proces doseljavanja Talijana iz Kraljevine Italije, regnicola u Rijeku. Dok su Hrvati i drugi netalijani grad napuštali prisilno, bježeći pred progonima, ili svojevoljno, jer su prisiljeni potražiti posao u Kraljevini SHS, regnicoli su u ovome razdoblju naseljavani sustavno, dobivali su poslove i stanove iz kojih su istjerani Hrvati i drugi Consigliu Nazionale nepoćudni nacionalni i politički elementi. Važno je napomenuti da iseljavanje hrvatskog stanovništva iz Rijeke, u vrijeme vladavine Consiglia Nazionale, ipak nije prerاسlo u masovni egzodus.

Prve promjene u etničkoj strukturi stanovništva Rijeke mogu se uočiti nekoliko mjeseci nakon raspada Austro-Ugarske. U prosincu 1918. godine Consiglio Nazionale proveo je popis stanovništva Rijeke. Prema rezultatima toga popisa stanovništva Rijeka je u prosincu 1918. godine imala 46.264 stanovnika, što je 3344 stanovnika manje nego 1910. godine.³⁷ U smanjenju broja stanovnika očito su određeni odraz imali i ratni gubici, te odlazak jednog dijela Nijemaca (uglavnom Austrijanaca) i Mađara nakon raspada Monarhije.³⁸ U vrijeme nastanka popisa iseljavanje Hrvata i Slovenaca iz Rijeke nije doseglo masovne razmjere, isto kao što nije započelo veće doseljavanje regnicola. Ovaj popis

³⁴ „Iz okupirane Rijeke”, *Obzor* (Zagreb), br. 81., 9. IV. 1919., 2.

³⁵ Nereo DURBINI, „Giovanni Host-Venturi”, *Fiume-rivista di studi fiumani (Nuova serie)*, IX., Roma 1989., 113.

³⁶ „Bollettino ufficiale del Consiglio Nazionale”, *La Bilancia* (Rijeka), br. 72., 29. III. 1919., 4.

³⁷ „Dati statistici sulla popolazione di Fiume-risultati dal censimento fatto nel dicembre del 1918.”, *Fiume-rivista semestrale della “Societa di studi fiumani”*, II., Fiume 1924., 192.

³⁸ N. STRAŽIČIĆ, n. dj., 123.

Consiglia Nazionale također nije imao rubriku nacionalnosti, nego je tražio izjašnjavanje o materinskom jeziku, kako su to radili i mađarski prijeratni popisi. O manipulacijama i pritiscima koji su vršeni na netalijane u Rijeci prilikom popisivanja stanovništva, pisao je zagrebački *Obzor*:

“Skup ljudi koji je sebe prozvao “Consiglio Nazionale Italiano di Fiume”, a koji nije nikada ni od koga izabran, preuzeo je državnu vlast na Rijeci u sporazumu s talijanskom okupacijskom vojskom. Medju ostalim zloporabama odredio je taj consiglio popis pučanstva i to tobože u svrhu razdjeljivanja novih aprovizacijskih kartica, dok se de facto radi isključivo o političkom manevru, da se u današnjim prilikama, pod pritiskom talijanskih četa, pod strahom gubitka aprovizacije, bez ikakve kontrole sastavi neka statistika, kojom bi Talijani mistificirali vanjski svijet, da tako prikažu opravdanost pripojenja Rijeke Italiji. Da je tomu doista tako, dokazuje i način provođenja ovog pokusa. Dokazuju mnogobrojne tužbe, koje nam donedavno stizavaju. Izaslanik konzilija ispisuje podatke olovkom, dok se dotični mora potpisati tintom. Ljude, koji izjavljuju da im je jezik hrvatski šikaniraju na najgori način /.../”³⁹

Protiv načina na koji se provodio ovaj popis prosvjedovalo je stranim vladama Jugoslavensko narodno vijeće sa Sušaka (nasljednik Narodnog vijeća Sušak-Rijeka).⁴⁰

Tablica 3.

Nacionalna struktura stanovništva Rijeke prema popisima iz 1910.⁴¹ i 1918.⁴² godine

	1910.	1918.	Pad-Rast
Talijani	23.283 (46,94%)	28.911 (62,5%)	5.628 (24,2%)
Hrvati	15.731 (31,71%)	9.092 (19,6%)	-6.639 (42,2%)
Slovinci	3.937 (7,94%)	1.674 (3,6%)	-2.263 (57,5%)
Srbi	70 (0,14%)	161 (0,4%)	91 (64,8%)
Mađari	3.619 (7,29%)	4.431 (9,6%)	812 (22,4%)
Nijemci	2.476 (4,99%)	1.616 (3,5%)	-860 (34,7/)

Ovim popisom željelo se postići politički cilj, dokazati da je Rijeka talijanski grad i da kao takav ima pravo na svoje samoopredjeljenje, tj. aneksiju Italiji. Iz rezultata popisa, i ako se uzme u obzir kako je provodjen, vidi se da je popis namjerno nepotpun kako bi rezultati odgovarali aneksionističkim krugovima. Preveliki porast broja Talijana, za 24.2%, bio bi normalan da nije bilo rata, ali nagli pad broja Slovenaca i Hrvata, za 42.2% odnosno 57.5%, upozorava na nepravilnosti u popisivanju stanovništva, u političke svrhe.

³⁹ "Sa Rijeke", *Obzor* (Zagreb), br. 2., 3. I. 1919., 2.

⁴⁰ "Talijanska okupacija", *Obzor* (Zagreb), br. 9., 12. XII. 1919., 1.

⁴¹ Podatke sam preuzeo iz: *Guida di Fiume*, Fiume 1915.

⁴² Podatke sam preuzeo iz: "Dati statistici...".

D'Annunzijeve vladavina u Rijeci - egzodus riječkih Hrvata

O razdoblju D'Annunzijeve vladavine u Rijeci (12. rujna 1919.-1. siječanj 1921.) napisana su mnoga znanstvena i literarna djela, ali do danas postoji samo jedan znanstveni rad koji se bavi temom egzodusa riječkih Hrvata u vrijeme D'Annunzijeve vladavine, a to je rad dr. Mihaela Sobolevskog "Egzodus Hrvata iz Rijeke u vrijeme D'Annunzijeve vladavine (rujan 1919. -siječanj 1921.)."⁴³

U vrijeme D'Annunzijeve vladavine napadi i šikaniranja Hrvata i drugih netalijana iz vremena vladavine Consiglia Nazionale prerast će u prvi pravi egzodus Hrvata iz Rijeke, koji će potpuno promijeniti nacionalnu strukturu gradskog stanoništva, jer se mnogi od prognanih nikada neće vratiti u Rijeku. Naseljavanje regnicola u Rijeku nastaviti će se i u ovome razdoblju, ali će zbog teške gospodarske situacije, izazvane izolacijom grada, u jednom trenutku malo usporiti. Mnogi D'Annunzijevi arditni koji su došli u grad s pjesnikom-ratnikom ili su mu se kasnije pridružili, ostat će u gradu i nakon njegova odlaska i tu se trajno naseliti.

D'Annunzio je u Rijeku došao u dogovoru s predstavnicima riječkog Consiglia Nazionale i uz prešutno odobravanje talijanske vlade. D'Annunzijevo dolazak u Rijeku vezan je uz jedan napad talijanskih civila i vojnika na francuske vojnike u Rijeci 6. srpnja 1919., kada je nekoliko francuskih vojnika bilo mučki ubijeno. Taj događaj izazvao je negativne međunarodne reakcije, tako da je imenovana Međusaveznička komisija koja je trebala istražiti taj događaj i imenovati krivce. Prema zaključcima koje je donijela komisija glavni krivac za taj događaj bili je Consiglio Nazionale koje se trebalo raspustiti, nadalje trebalo je raspustiti "Riječku legiju" i smanjiti Talijanski vojni kontigent, čuvanje reda i mira u gradu trebali su preuzeti britanski i američki vojnici, dok bi kontrolu nad gradskom administracijom preuzela saveznička komisija.⁴⁴ Ovi zaključci opasno su ugrozili nastojanja Consiglia Nazionale da anektira Rijeku Italiji, a njihovu provedbu spriječio je D'Annunzijevo dolazak na Rijeku 12. rujna 1919.

Nakon dolaska u Rijeku D'Annunzio je vlast u gradu ostavio u rukama Consiglia Nazionale, da bi je 21. listopada 1919. prenio na Gradsko zastupstvo (Reppresentanza municipale) koje je nastavilo djelovati pod imenom Consiglio Nazionale.⁴⁵ Stvarnu vlast u gradu imao je koncentriranu u svojim rukama Gabriele D'Annunzio, kojega je Consiglio Nazionale proglasio "zapovjednikom grada Rijeke" ("Commandante della citta di Fiume"). D'Annunzio je vladao Rijekom kao apsolutni monarh, koji je dijelio pravdu prema svome vlastitom nahođenju, on je bio iznad zakon i u teoriji i u praksi, bio je nedodirljiv.⁴⁶ Ovaj

⁴³ Mihael SOBOLEVSKI, "Egzodus Hrvata iz Rijeke u vrijeme D'Annunzijeve vladavine (rujan 1919.-siječanj 1921.)", *Rijeka*, sv. 1.-2., 1998.-1999., 67.-86.; autor je rad također objavio pod naslovom "D'Annunzijeve vladavina u Rijeci - prvi egzodus Hrvata", *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)-zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa*, (gl. urednik Marino Manin), Zagreb 2001., 283.-301.

⁴⁴ "Zaključci istražne komisije na Reci", *Primorske novine* (Sušak), br. 196., 3. IX. 1919., 1.

⁴⁵ M. SOBOLEVSKI, n. dj., 72.

⁴⁶ Michael A. Leeden, *The first Duce-D'Annunzio at Fiume*, Baltimor-London 1977., 69.-73.

ugledni i poznati talijanski pjesnik bi je eksponent najradikalnijeg talijanskog nacionalizma i iredentizma poslijeratne Italije.

Odmah nakon što je D'Annunzio preuzeo vlast u Rijeci hrvatski dnevni listovi započeli su bilježiti prve progone "Jugoslavena" u Rijeci. Među prvima progone u Rijeci zabilježio je zagrebački *Obzor*, 16. rujna 1919., četiri dana od D'Annunzijeva dolaska u Rijeku:

*"Nakon dva dana počeli su talijanaši na Rijeci da zatvaraju Jugoslavene. Na Rijeci je zatvoreno oko 400 osoba, a na Sušaku 130. Među uapšenima spominju se imena dr. Schwalbe, člana Narodnog vijeća, dr. Stijića, predsjednika srpske crkvene općine, Grkovića sudskog oficijala i mnogih drugih. Uapšeni zatvorenici su u zgradi riječkog kazališta. Naš svijet ostavlja u masama grad, te bježi preko okupacione linije. Sva okolišna mjesta puna su bjegunaca."*⁴⁷

Iz ovog *Obzorovog* članka vidi se da su se na udaru D'Annunzijeve arditu prvo našli intelektualci i politički predstavnici riječkih Hrvata i Srba. U razdoblju od 22. rujna do 21. studenog 1919., u dva mjeseca D'Annunzijeve vladavine, Rijeku je napustilo 1.507 ljudi, katastrofa je veća samim time što je Rijeku napustilo 109 intelektualaca, 29 studenata, 218 učenika, 130 namještenika, 91 trgovac, 319 obrtnih i zanatskih radnika, 28 pomoraca, 126 industrijskih i sličnih radnika, 7 posjednika itd.⁴⁸ Ovim progonima slomljena je gospodarska i intelektualna osnovica riječkih Hrvata koji od tada više neće predstavljati ozbiljniju prijetnju aneksionistima.

Novi neprijatelji aneksionista postat će, nakon raskida Zanelle i D'Annunzija, riječki Talijani autonomasi, koji će se naći na udaru svih aneksionističkih vlada nakon D'Annunzijeva odlaska iz Rijeke.

U širenju mržnje prema svim netalijanima, "strancima", kako ih nazivaju talijanske novine, aktivno se uključila *La vedetta d'Italia*, ona je u svojim člancima pozivala na progone i potpaljivala mržnju riječkih Talijana aneksionista prema svima onima koji se protive aneksiji. Jedan takav članak pod nazivom "Gli stranieri se ne vadano" ("Stranci neka odu") izašao je 17. rujna 1919. godine:

*"/.../ Imamo ovdje u Rijeci nekoliko tisuća stranaca egzotičnog jezika. To je narod koji s nama nema ništa zajedničkoga; to su stari neprijatelji, to su odurne face, protiv kojh smo se borili i koje dobro poznajemo... Gledamo ih svakoga dana u kavanama, na stanicama, na našim ulicama! /.../ Neka idu! Dosta dugo i predugo smo ih tolerirali. Previše smo bili nestrpljivi do sada. Sada smo došli do odlučujućeg trenutka kada smo uz našu braću koja su nam došla u pomoć jači, i želimo ostati "samo" s njima. Drugi, stranci, nepoželjni, doseljenici iz bivše Monarhije, Jugoslavije, Mađarske, nemaju što ovdje tražiti!..."*⁴⁹

⁴⁷ "Progon naših ljudi", *Obzor* (Zagreb), br. 217., 16. IX. 1919., 1.

⁴⁸ M. SOBOLEVSKI, n. dj., 81.; preuzeo: HDA, fond: Iseljenički komesarijat.

⁴⁹ "...Abbiamo parecchie migliaia di stranieri dalla parlata esotica, qui a Fiume. E gente che nulla ha in comune con noi; sono i nemici di ieri, sono le facce odiose, che combatteranno e che ben conosciamo... Guardiamoci attorno nei caffè, nei ritrovi, nelle nostre vie! ... Neka idu! Abbastanza a lungo li abbiamo tollerati. Troppo pazienti siamo stati sinora. Siamo alla svolta decisiva, a fianco dei nostri fratelli occorsi a difenderci, ma per essere forti, vogliamo esser

Posebno žestoko D'Annunzio se obračunao s radnicima koji su pod vodstvom socijalista započeli, početkom travnja 1920. godine opći štrajk, koji su mjegovi arditi krvavo ugušili. *Obzor* prenosi apel riječkih radnika koji je izašao u tršćanskim socijalističkim novinama *Il Lavoratore*, i ujedno je vrijedan izvor koji opisuje stanje u Rijeci za D'Annunzijeve vladavine:

*“Braćo spasite nas! Glad, tamnice, mučenje, u tamnicama se stavlja ljude na torture-ubojnički nož ardita konačno će nas uništiti /.../ Mahnitost ludjačkog despota doprla je do paradoksim. Besposlica i svako zlo suvereno vladaju gradom. Da doskoči ovim nevoljama, ludjački despot tjera iz grada ne one koji nisu pripadnici Rijeke, a riječke građane koji mu se suprotstave baca u tamnice.”*⁵⁰

Upravo je ovakva kaotična situacija navela mnoge riječke Talijane da napuste svoja aneksionistička stajališta i da se priklone autonomaškoj struji Riccardo Zanelle, pod geslom “Rijeka Riječanima” (“Fiume ai Fiumani”). Mnogi riječki Talijani okrenuli su se autonomaštvu i zbog toga što su D'Annunzijevi ljudi pri podjeli aprovizacije i pri zapošljavanju davali prednost regnicolima, kojih je u grad pristizalo sve više.

Najveći organizirani napad na riječke Hrvate dogodio se u srpnju 1920. godine kada je u Splitu ubijen zapovjednik talijanskog razarača “Puglia”. Raspaljena masa ardita, pripadnika “Riječke legije” i riječkih Talijana navalila je na hrvatske trgovine, banke i poduzeća, na svu nepokretnu i pokretnu imovinu riječkih Hrvata, paleći, razarajući i pljačkajući. Arditi su hvatali po gradu pojedince, koje su zatim odvodili u tamnice, gdje su ih izvrgavali psihičkoj i fizičkoj torturi, među uhićenicima nalazio se i sušački župnik dr. Andrija Rački. Ovo divljanje nad Hrvatima trajalo je nekoliko dana bez prestanka, a broj izbjeglica iz grada postajao je sve veći.⁵¹

D'Annunzio je Rijekom vladao kao diktator, koji je svoje odluke donosio u obliku dekreta. Tako je 27. veljače 1920. „Dekretom br. 50.” („Decretta No. 50.”), naredio da Rijeku moraju napustiti svi „stranci” („gli stranieri”) koji su u Rijeku došli nakon 30. listopada 1918., kao i svi oni “stranci” kojima Rijeka nije rodno mjesto, izuzeti su samo oni koji su članovi “Riječke legije” i koji su neophodni na svome radnom mjestu.⁵² Također je naredio, početkom travnja 1920. godine, da se svi ispraznjeni stanovi u Rijeci moraju prijaviti zapovjedništvu, koje će zatim te stanove iznajmiti.⁵³ To su bili stanovi protjeranih Hrvata i drugih netalijana koji su zatim predani na upotrebu Talijanima pridošlima iz Italije.

Arditskoga divljanja nisu bile pošteđene niti jedine dvije hrvatske osnovne škole, one na Kantridi i na Zametu, koje su arditi opustošili i devastirali, po uzoru na fašiste u Istri.⁵⁴ Na udaru ardita našlo se i slavensko bogoslužje, sim-

“soltanto” con loro. Gli altri, gli stranieri, i non pertinenti, gli immigranti della ex Monarchia, della Jugoslavia, dell’Ungheria, non hanno nulla da fare qui.”; “Gli stranieri se ne vadano”, *La vedetta d’Italia* (Rijeka), br. 19., 17. IX. 1919., 2.

⁵⁰ “Prilike na Rijeci”, *Obzor* (Zagreb), br. 85., 9. IV. 1920., 1.

⁵¹ “Naša krv i imovina u Primorju ugrožena”, *Obzor* (Zagreb), br. 177., 16. VII. 1920., 1.

⁵² DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918.-1924., kut. 17.

⁵³ “Riječko pitanje”, *Obzor* (Zagreb), br. 212., 24. VIII. 1920., 2.

bol opstanka riječkih Hrvata, koje se prije D'Annunzijeva dolaska upotrebljavalo u svim riječkim crkvama. Nakon D'Annunzijeva odlaska misa na staroslaven-skom održavat će se samo u crkvi sv. Andrije na Mlaci.⁵⁵ Iz Rijeke su također protjerani riječki kapucini, čuvari hrvatske tradicije u gradu, riječki župnik msgr. Kukanić, branitelj staroslaven-skog bogoslužja i prava senjske biskupije u Rijeci, i Sava Kosanović, paroh srpske pravoslavne crkve svetog oca Nikolaja u Rijeci.

Velikim egzodusom Hrvata i Slovenaca iz Rijeke smanjit će se njihov udio u ukupnom broju stanovnika Rijeke, dok će broj Talijana porasti, mahom doseljavanjem Talijana iz Italije. Ovi procesi ostavit će velikoga traga u nacionalnoj strukturi riječkoga stanovništva.

Potpisivanjem Rapallskog ugovora između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, 24. studenog 1920. godine, riješeno je "Jadransko pitanje", ustupanjem hrvatskih krajeva Italiji. Njime je stvorena Riječka država ("Citta di Fiume"), kao kompromisno rješenje između dvije države potpisnice Rapallskog ugovora. D'Annunzio je žestoko napao i odbacio Rapallski ugovor, te je na godišnjicu talijanske okupacije Rijeke 17. studenog 1920. proglasio "Talijansko namjesništvo Kvarnera" ("Reggenza Italiana del Carnaro"). Rapallski ugovor je potpuno promijenio političku situaciju. D'Annunzio, koji je do sada imao prešutnu potporu talijanske vlade, sada je postao velika smetnja. Na pozive talijanske vlade da napusti Rijeku D'Annunzio je odgovorio objavom rata Italiji. Nasilno istjerivanje D'Annunzija uz pomoć talijanske vojske započelo je 24. prosinca bombardiranjem Rijeke i trajalo je do 28. prosinca 1920. godine. D'Annunzio je napustio Rijeku 18. rujna 1921. s 47 kovčega osobne prtljage.⁵⁶

Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva Rijeke pod privremenim vladama do aneksije Italiji (siječanj 1921. - siječanj 1924.)

Riječka država nastala Rapallskim ugovorom nije nipošto riješila "Riječko pitanje". Ta malena državica, koja se prostirala na svega stotinu četvornih kilometara, bila je međunarodno priznata, o čemu svjedoče mnogi brzojavi koje su strani državnici uputili autonomaškom vođi Riccardu Zanelliju kada je 8. listopada 1921. preuzeo vlast u Rijeci.⁵⁷ Sjedinjene Američke Države i Francuska su među prvima imenovale svoje poslanike u Riječkoj državi.⁵⁸ SAD su čak uvele i useljeničku kvotu za useljenike iz Riječke države, koja je iznosila 71 čovjeka godišnje.⁵⁹

Iako je formalno bila samostalna, Riječka država je sve više bivala gospodarski i politički vezana uz Italiju. Talijanske vlade su vješto koristile

⁵⁴ HDA, fond: Kotarsko poglavarstvo Kastav, kut. 3./291./1923.

⁵⁵ "Prediche in croato", *La vedetta d'Italia* (Rijeka), br. 43., 15. X. 1919., 2.

⁵⁶ "D'Annunziev odlazak s Rijeke", *Obzor* (Zagreb), br. 19., 21. I. 1921., 1.

⁵⁷ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918.-1924., kut. 20.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ HDR, fond: Iseljenički komesarijat, kut. 553.; isti podatak donosi: "Koliko Jugoslavena smije u Ameriku", *Obzor* (Zagreb), br. 292., 27. X. 1921., 2.

nacionalno-političke sukobe u gradu kako bi Rijeku vezale što uže uz Italiju. U razdoblju od siječnja 1921. do siječnja 1924. u Rijeci se promijenilo dvanaest vlada⁶⁰ različitih političkih i ideoloških profila. Više od polovice ovih vlada postavile su talijanske vlade, što je najbolji dokaz o utjecaju talijanskih vlada u Rijeci. Nasilno otrgnuta od svoga prirodnog zaleđa, opljačkana i opustošena Rijeka je i dalje bila poprište političkih borbi oko pitanja teritorijalne pripadnosti. Stare aneksionističke snage, potpomognute ostacima D'Annunzijevih arditata koji su ostali u Rijeci i sve brojnijim i agresivnijim fašistima, tražile su bezuvjetnu aneksiju Rijeke Italiji, te su na svaki način ometali pokušaj stabilizacije Riječke države. S druge strane nalazili su se autonomaši Riccarda Zanella koji su budućnost i prosperitet Rijeke vidjeli u njezinoj autonomiji. Oni su imali potporu vladajućih velikosrpskih krugova u Kraljevini SHS, koji su pokazivali sve manje interesa za taj hrvatski grad. Na izborima za riječku Konstituantu održanima 21. travnja 1921. godine premoćno su pobijedili Zanellini autonomaši.⁶¹ Zanellinim autonomašima potporu je dala i riječka Jugoslavenska stranka, koja je okupljala najviše riječkih Hrvata, pa iako se nije slagala sa Zanellinom autonomaškom politikom koja je prema Hrvatima bila jednako neprijateljska kao i aneksionistička, u riječkoj autonomiji vidjela je ipak bolji položaj za riječke "Jugoslavene", nego u Rijeci anektiranoj Italiji. Autonomaška vlada nije uspjela stabilizirati političku situaciju u Rijeci, bila je prisiljena dati Italiji gospodarske ustupke u riječkoj luci i tražiti novčanu pomoć od talijanskih vlada, čime se dovela u političku ovisnost o Italiji.

Zanellina vlada srušena je fašističkim prevratom 3. ožujka 1922. godine. Zanella i njegovi pristalice pobjegli su u Kraljevinu SHS odakle su bezuspješno slali apele stranim vladama da uspostave u Rijeci legalnu vladu. Na vlasti u gradu izmjenjivale su se različite protalijanske vlade. Dolaskom fašista na vlast u Italiji u studenome 1922. godine započele su inicijative i pritisci na jugoslavensku stranu radi revizije Rapallskog ugovora, što će dovesti do aneksije Rijeke Italiji 1924. godine.

Fašistički teror postao je svakodnevnicom u gradu, žrtve fašističkog terora Hrvati, drugi netalijani, socijalisti i autonomaši bili su prisiljeni napustiti grad i naći zaklon u Kraljevini SHS. Na njihova radna mjesta dolazili su Talijani iz Italije koji su se tu naseljavali za stalno, oni su početkom 1921. godine stvorili svoje vlastito udruženje "Italia" *".../ u svrhu zaštite svojih i narodnih interesa"*.⁶² Doseljavanje regnicola i njihovo zapošljavanje na poslovima s kojih su izbačeni Hrvati i autonomaši bili su česta pojava, o tome je često pisao i hrvatski dnevni tisak, o tome pišu i *Primorske novine*:

".../ Na Rijeci se sustavno provodi izbacivanje iz svih posala, javnih i privatnih, Jugoslavena i zanellista /.../ bacaju se preko noći na ulicu, a na njihova mjesta dovode se ljudi iz Italije, koji do sada za Rijeku nisu ni čuli".⁶³

⁶⁰ Danilo L. MASSAGRANDE, "I governi du Fiume indipendente 1918.-1924.", *Fiume-rivista di studi adriatici (Nuova serie)*, 1.-6./2002., Roma 2002., 15.-18.

⁶¹ "Izborni kotari", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 7., 7. V. 1921., 2.

⁶² "Udruženje regnicola", *Obzor* (Zagreb), br. 52., 23. II. 1921., 2.

⁶³ "Nečuven postupak s našim ljudima na Rijeci", *Primorske novine* (Sušak), br. 782., 24. X. 1922., 1.

Tako je na Rijeci krajem 1922. godine 1500 "Jugoslavena i zanellista" koji su bili zaposleni u gradskoj električnoj centrali, električnim instalacijama, gradskom tramvaju, gradskoj čistoći, vodovodu i drugim komunalnim službama, a na njihova mjesta dovedeni su Talijani iz Italije.⁶⁴ Tako da će početkom 1924. od dvadeset i tri gradska pometaća njih 16 biti Talijani iz Italije.⁶⁵

O progonima "Jugoslavena" iz Rijeke govorilo se i u beogradskoj skupštini, narodni zastupnik modruško-riječke županije i bivši veliki župan Juraj Kučić podnio je ministru vanjskih poslova Ninčiću interpelaciju o prilikama u Rijeci, a dio te interpelacije prenijele su i *Primorske novine*:

*".../ sa Rijeke su istjerani svi naši trgovci, obrtnici, tvorničari i lučki radnici, obrtne su dozvole našim ljudima ukinute, ljekarnicima oduzete ljekarne i koncesije, odvjetnicima pravo odvetovanja. Ove prilike nisu se izmjenile ni za vlade današnje većine pod vodstvom g. Zanelle, pa su pače sa progonima i šikanama jugoslavenskog elementa i dalje nastavlja, a da se o kakvim jugoslavenskim pravima na bilo kakve organizacije i škole ne može ni govoriti .../ Prilike su pače još i gore."*⁶⁶

Fašisti su svoj teror posebno pojačavali u vrijeme prevrata u Rijeci, tako su, nakon što su spriječili konstituiranje autonomaške vlade nakon izbora u travnju 1921. godine, fašisti *".../ zlostavljali i ubijali naše ljude"*.⁶⁷ Isti se slučaj dogodio i nakon što su srušili autonomašku vladu u ožujku 1922. godine, o teškoj situaciji u gradu pisao je tada zagrebački *Obzor*:

*".../ Na Rijeci teror ne prestaje. Tko iole može bježi preko granice. Nasilja protiv Jugoslavena i autonomaša vrše se sasvim nesmetano. .../ Karabinjeri (predstavnici talijanske vlade u Rijeci op. a.) dakako ne poduzimlju ništa, i ova nasilja zbivaju se ispred njihovog nosa. Nitko se usudjuje tužiti vlastima, jer su one same u vječnom strahu pred fašističkim terorom."*⁶⁸

Toga dana, kada je srušena autonomaška vlada, Rijeku je napustilo vodstvo riječkih autonomaša i mnogi njihovi pristalice, koji su sa svojim obiteljima bježali pred fašističkim terorom, isto kao i riječki Hrvati prije dvije godine pred terorom D'Annunzijeve ardit. Riccardo Zanella i vodstvo autonomaške stranke sklonili su se u Bakar, na teritorij Kraljevine SHS. Tu su također našli utočište i većina autonomaških članova riječke Konstituante.⁶⁹

Predstavnici riječkih aneksionističkih vlada također su sudjelovali i javno pozivali na progon Hrvata iz Rijeke. Giovanni Host-Venturi, osnivač "Riječke legije", bliski D'Annunzijeve suradnik i fašist, koji je predvodio i organizirao progone Hrvata i svih onih koji su se protivili aneksiji Rijeke Italiji, bio je član više privremenih vlada. Krajem svibnja 1923. godine "šef provizorne vlade na

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ "Riječki pometaći-Talijani", *Primorski novi list* (Sušak), br. 8., 11. I. 1924., 3.

⁶⁶ "Narodni poslanik g Kučić o prilikama na Rijeci", *Primorske novine* (Sušak), br. 592., 21. II. 1922., 1.

⁶⁷ "Kaos na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 116., 30. IV. 1921., 1.

⁶⁸ "Riječka afera", *Obzor* (Zagreb), br. 96., 9. IV. 1922., 1.

⁶⁹ "Teror na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 75., 19. III. 1922., 1.

Rijeci” Attilio Depoli javno je napao vladu Kraljevine SHS zbog blokade Rijeke, i tom je prilikom javno objavio popis s 300 imena “Jugoslavena” zaposlenih u Rijeci, koje treba najhitnije protjerati iz grada.⁷⁰ U cilju daljnje talijanizacije grada naredilo je riječko gradsko poglavarstvo sredinom srpnja 1923. da svi javni natpisi u Rijeci moraju biti isključivo na talijanskom jeziku, pod prijetnjom kazne za one koji se toga ne budu držali.⁷¹ U travnju 1923. fašisti su nasilno prekinuli bogoslužje na staroslavenskom jeziku u crkvi sv. Andrije na Mlaci, a “Primorski novi list je taj događaj popratio ovim riječima: “/.../ *Ovim je ukinuta propovjed na hrvatskom jeziku i u zadnjoj crkvi u Rijeci.*”⁷²

Zadnja faza talijanizacije Rijeke prije aneksije Italiji ima i zadnju privremenu vladu kojoj se na čelu nalazio general talijanske vojske Gaetano Giardino. Njega je “vojnim guvernerom Rijeke” (“*governatore militare*”) 17. rujna 1923. godine, usred pregovora o reviziji Rapallskog ugovora s Kraljevinom SHS, imenovao predsjednik talijanske vlade Benito Mussolini. Tim činom Mussolini je doveo jugoslavenski pregovarački tim pred gotov čin. Vlada generala Giradina trebala je pripremiti Rijeku za skoru aneksiju Italiji.

Odmah nakon preuzimanja vlasti general Giardino je protjerao iz Rijeke nekoliko desetaka riječkih građana, koje su riječki fašisti popisali kao sumnjive, na te naredbe nije bilo priziva a protjerani su zbog “*jugoslavenske propagande*”.⁷³ Ubrzo zatim premjestio je dio riječkih činovnika u Italiju, a na njihovo mjesto je doveo činovnike iz Italije. Pritom niti jedan Riječanin nije dobio unapređenje na radnom mjestu.⁷⁴ Premetačine kod autonomaša bile su dio svakodnevnice, neki od njih su izgnani iz grada, dok je za one koji su ostali uveden redarstveni sat.⁷⁵ Riječki fašisti su krajem 1923. donijeli zaključak prema kojemu svi radnici i namještenici u Rijeci trebaju biti članovi Fascia, oni koji to nisu moraju napustiti posao, a također se ne smije zapošljavati ljude koji nisu članovi Fascia.⁷⁶

Rimskim ugovorima, potpisanim 27. siječnja 1924. u Rimu između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, Rijeka je anektirana Italiji. U vrijeme potpisivanja Rimskih ugovora Rijeka je već bila potpuno talijanizirani grad, iz kojeg su protjerani svi oni koji su se protivili aneksiji i u koji se doselilo dosta Talijana iz Italije, tako da je time samo ozakonjeno već postojeće stanje.

Člankom 9. Rimskih ugovora zajamčena su “jugoslavenskoj” manjini u Rijeci sva prava koja ima talijanska manjina u Dalmaciji.⁷⁷ To je ujedno i značilo da je riječkoj “jugoslavenskoj” manjini zajamčeno pravo da se mogu opredijeliti i za državljanstvo Kraljevine SHS. To pravo nisu imali Hrvati i Slovenci u krajevima koji su pripali Italiji Rapallskim ugovorom.

⁷⁰ “Novi progono našeg elementa na Rijeci”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 123., 30. V. 1923., 2.

⁷¹ “Napisi na tablama isključivo u talijanskom jeziku”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 158., 14. VII. 1923., 2.

⁷² “Čudna rabota talijanskog klera na Rijeci”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 89., 17. IV. 1923., 2.

⁷³ “Progono na Rijeci”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 260., 13. XI. 1923., 3.

⁷⁴ “Premještanje činovnika sa Rijeke”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 261., 14. XI. 1923., 3.

⁷⁵ “Nadzor nad autonomašima u Rijeci”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 279., 6. XII. 1923., 3.

⁷⁶ “Samo za fašiste ima službe na Rijeci”, *Primorski novi list* (Sušak), br. 283., 12. XII. 1923., 3.

⁷⁷ “Sporazum s Italijom o Rijeci”, *Obzor* (Zagreb), br. 30., 31. I. 1924., 2.

Nakon aneksije Rijeke Italiji talijanska je vlada 1. siječnja 1925. provela popis stanovništva. U popisu se ponajprije tražilo da se stanovništvo izjasni o "općevnom jeziku" i da se odredi državna, odnosno zavičajna pripadnost stanovnika. Prema zavičajnoj pripadnosti stanovništvo je bilo podijeljeno u sljedeće kategorije: državljani Italije, zavičajni u Rijeci, zavičajni u novim pokrajinama, bez zavičajne pripadnosti i stranci (inozemci).⁷⁸ Prema tome popisu Rijeka je 1925. godine imala 45.427 stanovnika,⁷⁹ što je 4.181 stanovnik manje nego 1910. godine, odnosno 837 stanovnik manje nego 1918. godine. Razlog tomu što pad stanovnika prema popisu iz 1925. nije veći usporedimo li ga s popisom iz 1918., je u doseljavanju regnicola u Rijeku. Godine 1925. u Rijeci je bilo 4.507 Talijana koji su kao svoje zavičajno mjesto naveli Italiju i 9.874 zavičajnost u novim pokrajinama.⁸⁰ Kako se nacionalni sastav stanovništva prema popisu iz 1925. određivao na temelju "općevnog jezika" ("lingua d'uso") podaci su nejasni i nepotpuni. Od 45.427 stanovnika koliko ih Rijeka ima 1925., njih 32.415 bili su državljani Italije, a njih 13.012 stranci.⁸¹

Tablica 4.

Nacionalna struktura stanovništva Rijeke prema popisima iz 1910., 1918. i 1925. godine⁸²

	1910.	1918.	1925.
Talijani	23.283 (46.94%)	28.911 (62.5%)	36.251 (79.1%)
Hrvati	15.731 (31.71%)	9.092 (19.6%)	4.970 (10.8%)
Slovinci	3.937 (7.94%)	1.674 (3.6%)	1.674 (3.7%)
Mađari	3.619 (7.29%)	4.431 (9.6%)	1.397 (3.1%)
Nijemci	2.476 (4.8%)	1.616 (3.5%)	798 (1.7%)
Ostali	562 (1.2%)	379 (0.8%)	767 (1.6%)

Ove promjene u nacionalnom sastavu riječkog stanovništva od listopada 1918. do siječnja 1925. posljedica su dvaju mehaničkih procesa koja su bitno utjecala na kretanje stanovništva u Rijeci. To su procesi nasilnog iseljavanja, protjerivanja autohtonog riječkog stanovništva (Hrvata, Talijana autonomaša itd.) i doseljavanja Talijana iz Italije iz krajeva koji su joj pripali Rapallskim ugovorom. Demografski oporavak Rijeke prema popisu iz 1925. posljedica je naseljavanja regnicola.

Zaključak

Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva Rijeke nakon Prvog svjetskog rata posljedica su nasilne talijanizacije Rijeke u svim segmentima javnog života grada. Grupa riječkih Talijana, koja je budućnost Rijeke vidjela u aneksiji Italiji,

⁷⁸ N. STRAŽIČIĆ, n. dj., 123.-124.

⁷⁹ *Bollettino statistico del comune di Fiume*, No. 2., 2.o Trimestre 1928.-anno VI., Fiume 1928., 3.

⁸⁰ N. STRAŽIČIĆ, n. dj., 124.

⁸¹ Guido DEPOLI, *La provincia del Carnaro-saggio geografico*, Fiume 1928., 185.

⁸² Podatke za 1925. preuzeo sam iz G. DEPOLI, n. dj., 185.-187.; autor je podatke o nacionalnoj pripadnosti stanovništva Rijeke radio na temelju "općevnog jezika"

započela je s progonima svih onih etničkih zajednica i političkih grupacija koje su se protivile aneksiji Rijeke Italiji, u prvom redu Hrvata i autonomaša. Pritom su imali potporu najradikalnijih talijanskih nacionalista, kasnije i fašista, i prešutno odobravanje talijanskih vlada. Na mjesta protjeranih stanovnika Rijeke dolazili su Talijani iz Italije, koji su se u Rijeci naseljavali za stalno. Time su otvorena dva procesa koja su u razdoblju od listopada 1918. do siječnja 1924. potpuno promijenila etničku sliku grada Rijeke.

RIASSUNTO

MUTAMENTI NELLA STRUTTURA NAZIONALE DELLA POPOLAZIONE DI FIUME (OTTOBRE 1918 – GENNAIO 1924)

I mutamenti nella struttura nazionale della popolazione di Fiume in seguito alla I. guerra mondiale furono causati da una violenta italianizzazione della città in tutti i settori della sua vita pubblica. Un gruppo d'italiani di Fiume, impegnato in favore dell'annessione della città all'Italia, iniziò con le persecuzioni degli appartenenti a tutte le comunità etniche e dei gruppi politici che s'opponevano a tale programma, ed al primo posto si trovavano i croati e gli autonomisti. Questo programma nazionale degli italiani radicali di Fiume fu sostenuto dai fascisti, ed infine ottenne pure un tacito consenso del governo italiano. I fiumani che abbandonarono città furono rimpiazzati con della popolazione proveniente dalle regioni italiane. In tal modo, tra l'ottobre 1918 ed il gennaio 1924 si svolsero due processi migratori che mutarono radicalmente l'immagine etnica della città di Fiume.

Parole chiave: Fiume, mutamenti demografici, italianizzazione

SUMMARY

CHANGES IN THE NATIONAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE CITY OF RIJEKA FROM 1918 to 1924

Changes in the national structure of the population of the city of Rijeka after the First World War were the result of the violent italianization of Rijeka in all segments of municipal public life. The group of Italians in Rijeka, who saw Rijeka's future in annexation by Italy, began with the proscription of all those ethnic communities and political groups who were opposed to the Italian annexation of Rijeka, primarily Croats and "autonomists". In this they were supported by the most radical Italian nationalists, later also the fascists, and the silent sanction of the Italian government. In place of citizens of Rijeka who were exiled came Italians from Italy, who were settled permanently. In this way two processes were set in motion in the period from October 1918 to January 1924 which entirely changed the ethnic structure of the city of Rijeka.

Key words: Rijeka, demographic changes, italianization